

Åsa Karlsson Sjögren

Från giftermål till vigsel – från ett till två kött?

Om äktenskapet och förståelsen av kön, ca 1650–1800

I september 1775 vände sig handelsmannen Abraham Brunnius till Kunglig Maj:t för att beklaga sig. Han hade bosatt sig i Torneå och gift sig med en borgardotter från staden, vunnit burskap och förväntade sig nu att få tillträda sin svärfars del i stadsjorden.¹ Landshövdingen och magistraten ställde sig dock kallsinniga till hans begäran. Landshövdingen förtydligade en tidigare avgiven bestämmelse om borgares rätt att överta föräldrarnas del av stadsjorden med att denna rättighet endast gällde söner. Magistraten ansåg det vara rättvist om söner, som hjälpt sina åldriga föräldrar att driva deras rörelse och därför förutsattes ha kompetens att driva den vidare, fick överta deras andel av stadsjorden. Däremot ansågs det inte vara rättvist om en svärson som gift sig med en borgardotter i ett sterbhus skulle få ta över jorden ”ty han är och blir i sig själv en ny borgare, och bör avvakta sin tour till ledig jord”.²

Inte heller män som gifte sig med borgaränkor fick tillgång till burskapet och därtill hörande jord, utan de nya männen skulle få vänta med att få sin jord som alla andra nya borgare. Varken stadens styrelse eller statsmakten ställde sig i dessa fall på den äkta makens sida.³

Det ifrågasattes till och med om änkor skulle få överta sina mäns andelar i stadsjorden. Fyra borgaränkor kom år 1763 till magistraten i Gävle och begärde att de skulle få behålla den del i stadsjorden som deras män hade haft rätt att bruka. Men även i detta fall nekade magistraten dem deras krav, eftersom änkorna enligt magistraten redan hade tillräcklig privat egendom och att några av dem dessutom låtit syta sig, d.v.s. upplåtit sin privata egendom mot att bli garanterade försörjning. Kvinnorna hävdade att de inte hade *avskrivit* sig burskapet. Sytningen hos sönerna eller svärsönerna kunde när som helst upphöra. De såg sig själva som tillhöriga borgerskapet och menade att magistraten måste medge att: ”en borgares villkor ... icke kan vara sämre än en torparens eller landbos.” Magistraten menade att eftersom borgaränkorna

äro av den förmögenhet, att de, utan Stadens eller det allmännas besvärande kunna sig försörja, så skulle det strida emot all god ordning och lända dem av stadens övriga borgerskap till största förfång, som äro medellösa, och redan gamla i burskapet, om Magistraten låta sådana välförsörjda änkor tillika nyttja stadens donerade jord...⁴

*

Varför ifrågasattes änkornas rätt till del i stadsjorden? Varför ansåg sig de gifta männen ha rättigheter som varken städernas styrelse eller statsmakten ville infria? Varför ville inte magistraterna och staten infria deras krav?

Frågorna som dessa fall ställer är belysande för några djupgående förändringar i förståelsen av vad kön var, i relationerna mellan kvinnor och män och i äktenskapets betydelse under perioden från 1600-talets andra hälft till sekelskiftet 1800. Syftet med denna artikel är att undersöka och analysera dessa förändringar: hur män och kvinnor individualiserades i förhållande till äktenskapet, hur civilståndet fick allt mindre betydelse för männen och kvinnorna, hur denna förändring ledde till att kvinnor blev alltmer lika varandra, oavsett civilstånd, samt hur detta ledde till att kvinnor alltmer kom att identifieras med en könsbestämd grupp – kvinnorna, istället för att som tidigare varit starkt knutna till en enskild man (far, make eller död make).⁵ Förändringarna ses som processer vilka inbegriper såväl förskjutningar i mentaliteter och omformuleringar av diskurser kring kön, som ekonomiska, sociala och rättsliga förändringar.

Resonemangen i artikeln förs dels utifrån egen pågående forskning om medborgarskap och kön, dels utifrån tidigare forskning om perioden. Inledningsvis bör det påpekas att 1700-talet inte har varit i fokus i någon större utsträckning inom svensk kvinno- och genushistorisk forskning. Empirisk forskning återstår på många områden, liksom utveckling av resonemang, som inte stannar vid frågor om ”det blev sämre”, eller, för den delen om ”det blev bättre” för kvinnor under denna period.⁶ Dessa värderingar av historisk förändring kan givetvis ha sina analytiska fördelar, men den främsta invändningen är att hypotetiskt skulle det antagligen vara möjligt att finna förbättringar eller försämringar var och när man än undersöker könsrelationer i historien, beroende av vilken aspekt eller vilken grupp man väljer att studera.⁷ Därför står inte frågor som dessa i fokus här. Artikeln är istället skriven med förhoppningen att ge ett syntetiserande bidrag till frågan om förändring av könsrelationerna och *förståelsen* av kön, under en tid när grunderna till det moderna samhället formades. Thomas Laqueurs teser om hur förståelsen av kön genomgick en funda-

mental förändring under samma period, när den så kallade enkönsmodellen ska ha ersatts av tvåkönsmodellen, kommer att diskuteras när förändringarna sammanfattas och analyseras i slutet av artikeln.⁸

Äktenskap och burskap

Under denna tid tycks således innebörden i och betydelsen av äktenskapet ha förändrats. Som vi såg fick detta en konkret, materiell betydelse i exemplet ovan. När de gifta männen inte längre fick tillgång till stadsjorden och när änkornas rättigheter ifrågasattes, minskade detta inte enbart deras egna ekonomiska möjligheter till försörjning och välstånd, utan det var också en signal till dem och andra i samhället att äktenskapet inte längre skulle medföra alla de materiella fördelar som det hade gjort tidigare och att dessa förändringar gällde både för kvinnor och för män. Förändringen innebar följaktligen att äktenskapets rättsverkningar privatiserades.

Innebörden i äktenskapet kunde också skilja mellan olika grupper i staden. I det sista exemplet framträder två olika sätt att betrakta änkans ställning. Två av jordlotterna hade gått till magistratsmedlemmar, vars änkor brukade få behålla jordarna. Prästänkan och ämbetsmannan kan fick genom de s.k. nådeåren behålla vissa privilegier som en slags garanti för att de inte skulle sjunka ner i direkt fattigdom. Men för borgaränkorna var det inte frågan om att be om nåd, utan om rättigheter som de ansåg sig kunna kräva, i kraft av sitt burskap. Änkorna ansåg att burskapet med dess rättigheter till del i stadsjorden inte var kopplat till den enskilde mannen utan att det ingick i giftermålet och att det därmed skulle överföras till hustrun när maken dött. Dessa anspråk på medlemskap i en borgargemenskap genom giftermål var inte helt självklara, utan ifrågasattes.

Även männen lösgjordes ur äktenskapets kollektiva rättsverkningar, vilket de två första exemplen ovan tydligt visar. Det första exemplet kan kanske tyckas självklart, att sonens rättigheter går före svärsonens. Men i magistratens motiveringar hänvisas till kompetens och belöning, inte till några blodsband mellan far och son. Söner och döttrar ärvde dessutom lika mycket i städerna och när man talade om svärsoners arv menade man döttrar.⁹ I detta fall handlade frågan om att det var på egna meriter istället för genom giftermål som mannen skulle upptas som fullvärdig medlem i staden, med både plikter och rättigheter.

1700-talet är förknippat med den manlige individens födelse, på bred front. Detta märks inte minst tydligt i synen på bördens betydelse; där personliga kvalifikationer framhävdes på bekostnad av tillhörighet till ett visst stånd, i kampen mellan adeln och nya grupper för tillträde till höga

tjänster i staten. Det var också på adelns bekostnad som ofrälse stånd kom i besittning av alltmer frälsejord under 1700-talets andra hälft.¹⁰

Om mannens individualisering inom den svenska forskningen tidigare i första hand har exemplifierats med hur undersåten blev medborgare, hur relationen stat – korporationer – individ förändrades,¹¹ pekar mina exempel på hur mannens lösgörande ur manliga korporationer också hörde samman med förändringar i äktenskapets betydelse och innebörd.

Korporationerna i städerna var manligt kodade och extremt genusimpregnerade med en gift man som norm.¹² Traditionellt var äktenskapet av avgörande betydelse i förståelsen av mästerkapet och burskapet. Döttrar- nas roll som förmedlare av ämbeten mellan far och svärson för ledande funktioner i städerna hade dessutom stor betydelse. Marko Lambers undersökning av rekryteringen till rådmanskretsen i några nordiska städer vid senmedeltidens slut visar att männen gifte sig till rådmansposter. Lite tillspetsat kan man säga att problemen i dessa familjer inte var att kvinnor blev över, utan att söner blev över. Över huvud taget verkar blodsbanden ha spelat en avsevärt mindre roll än andra, korporativa, lojaliteter.¹³ Detta tänkesätt avspeglades vid 1600-talets slut när arvsrätten diskuterades. Ett argument för lika arvsrätt var då att fadern hade större nytta av svärsonen än av sonen eftersom han inte kunde välja sin egen son!¹⁴

Giftermålets centrala betydelse i förståelsen av burskapet förändrades under 1700-talet. När städernas råd – magistraterna – professionaliserades, lades allt större vikt vid ledamöternas formella meriter och utbildning vilket medförde att sväger- och svärsonspolitikens betydelse minskade.¹⁵ Från och med 1720 års skråordning var det inte längre enbart mästarna som var gifta, utan också gesällerna tilläts gifta sig. Relationen mästare – gesäll förändrades och blev därmed inte en lika tydlig fråga om steg i en livscykel som den varit tidigare.¹⁶ I och med 1734 års lag förändrades också de formella kraven på en ny borgare och burskapet kopplades till en individuell man. Det fördes inte längre vidare genom giftermål.¹⁷

Änkornas ställning i städerna förändrades. Under frihetstiden fick alla burskapsägande borgare rättigheter att lägga sin röst på rådmän och borgmästare och på riksdagsmän. Lagen var könsneutral och tolkades till en början i de flesta städer som att också borgaränkor hade rösträtt.¹⁸ Men deras möjligheter att påverka val av borgmästare och val av riksdagsman lagstiftades bort. 1758 respektive 1772 stadgades att änkor inte längre skulle kunna lägga sin röst – endast män skulle fortsättningsvis ha rösträtt.¹⁹ Vid frihetstidens riksdagar förekom det ofta konflikter om hur tillsättningarna av riksdagsmännen hade gått till. Flera försök gjordes att strama upp bestämmelserna. I januari 1770 kom ett mycket detaljerat

förslag, där änkor ”måge... wälja Riksdagsmän, och således ... niuta en emot deras befattning swarande förmon.”²⁰ Mot detta förslag protesterade en ledamot. Han inlämnade också ett eget förslag och med hänvisning till att änkor redan mist sin rösträtt i borgmästarvalet samt att ”qwinnokönet här, så wäl som i andre Länder ifrån deltagande uti sådana allmänna wärf är uteslutit, så håller jag ock före, at Enkor uti Riksdagsmans-Wal icke eller böra Deltaga”.²¹ Detta förslag vann också gehör hos borgarståndet som föreslog kungen att alla borgaränkor fortsättningsvis skulle uteslutas från rösträtt i riksdagsmannavalet.²²

Inskränkningarna i änkornas politiska rörelsefrihet, i kopplingen mellan civilt och politiskt medborgarskap, skedde samtidigt som de manliga borgarnas makt och inflytande förstärktes, såväl lokalt som i rikspolitiken. Denna förändring var en stark markering mot änkorna eftersom rösträtten under frihetstiden förstärktes för männens del och eftersom rösträtten kopplades till ägande. Änkor var de enda kvinnorna som ovillkorligen både ägde och förvaltade egendom. Rösträtten var dock inte enbart kopplad till ägandet, utan också till medlemmen, medborgaren, som kom att definieras som mannen.

Efter riksdagsmannavalet i Sundsvall 1771 inlämnade ett antal borgare en protest mot att 25 änkor, 24 borgaränkor och en prästänka, hade deltagit i valet. De menade att änkor inte kunde anses som ”rätta borgare... ej eller kunna sägas företräda sine avlidne Män, som med det nu levande Borgerskapet ingen gemenskap hava”. Som ytterligare ett argument hänvisade de klagande till den gällande förordningen från 1758 avseende andra val i städerna, där änkor inte fick delta, även om dessa val enligt dem ”ehuru [är] av mindre vikt och betydelse”.²³

För änkornas del var avskaffandet av rösträtten ytterligare en bekräftelse på hur äktenskapets rättsverkningar privatiserades, men också en tydlig signal till vilken grupp änkorna hörde hemma i – kvinnogruppen.

Exemplen ovan berör en speciell grupp i samhället – borgarna. I det följande kommer fler grupper i det sena 1600-talets och i 1700-talets Sverige att inbegripas när jag undersöker hur innebörder och betydelser av äktenskapet förändrades. Den växande gruppen av människor som aldrig blev gifta invercade givetvis också på äktenskapssynen och frågan om äktenskap överhuvudtaget skulle ingås kom att ställas av allt fler, av olika orsaker.

Giftas eller förbli ogift?

Under 1700-talet ökade andelen ogifta kvinnor och män långsamt. Den klart största andelen ogifta kvinnor inom någon grupp på 1700-talet, ut-

ÅSA KARLSSON SJÖGREN

gjordes av ogifta adelsfröknar. Inom den växande gruppen ofrälse ståndspersoner hade antagligen inte giftermålet samma avgörande betydelse för avancemang som inom andra grupper; det var istället formella meriter som räknades. Därför kunde män göra karriär och försörja sig själva utan att gifta sig.²⁴

Bönderna stärkte sin ställning under 1700-talet, på bekostnad av adeln samt genom att definiera sig mot andra grupper i agrarsamhället. Böndernas giftermålsfrekvens var extremt hög. Hela tiden skedde en klasscirkulation, nedåt, när bondebarn av olika skäl inte fick tillträda egendom och därför inte längre var hemmansägande bönder, och uppåt, när egendomslösa kunde gifta sig till egendom. Proletariseringen medförde att många ställdes utanför när de inte fick överta ett jordbruk eller en verkstad och därmed hade ekonomiska eller sociala svårigheter att gifta sig. Om de gifte sig, blev det i så fall senare i livet.²⁵

Också antalet ogifta mödrar ökade. Vid sekelskiftet 1700 hade staten nästan lyckats helt i sina strävanden efter att kontrollera den utomäktenskapliga sexualiteten genom att kriminalisera den. Andelen ensamstående mödrar hade minskat och i de fall barn trots allt föddes utom äktenskapet erkände fäderna oftast faderskapet. Detta förändrades. På många håll i landet slutade domstolarna bestraffa de kvinnor som fött utomäktenskapliga barn. Att vara ogift mor blev inte längre brottsligt på samma sätt som tidigare, men fortfarande var handlingen stigmatiserande. Kvinnor kunde nu med hjälp av rättssystemet försöka få ekonomiskt stöd av fadern till försörjningen av barnen. Männens erkände dock i allt mindre utsträckning faderskapet. Ansvar för den utomäktenskapliga sexualiteten försköts därför i allt större utsträckning till kvinnan. Många av dessa kvinnor gifte sig dock senare. För dem som förblev ogifta och för deras barn tedde sig framtiden mörk, ekonomiskt och socialt.²⁶

Ogifta kvinnors arbete och myndighet

För egendomslösa kvinnor och män gällde hård tvångslagstiftning. Jordbruket och manufakturerna ville knyta arbetskraften till sig och de så kallade tjänstehjonsstadgorna innehöll bestämmelser om löner, flyttningsförbud och tjänstetvång. Här underströks att de som inte hade egendom, bedrev handel eller hantverk, tillhörde ett privilegierat stånd, eller hade tagit årstjänst, saknade laga försvar. Från 1723 kunde dock kvinnor undkomma bestämmelserna om de hade spädbarn eller svaga föräldrar att ta hand om.²⁷

Arbete var dock inte enbart ett tvång. Också möjligheterna till försörj-

ning förbättrades, exempelvis i 1720 års hantverksordning, där kvinnors möjligheter att arbeta med hantverk stadfästes. Kvinnors möjligheter och rätt till arbete och utbildning började också framföras som krav. Frågan var delvis social, särskilt i Stockholm där ett stort antal ogifta kvinnor levde på marginalen. De hade svårt att försörja sig själva och sina barn och behövde fler möjligheter till inkomster.

Också för det växande ”medelståndet” blev rätten för kvinnorna till utbildning och arbete en politisk fråga. Hedvig Charlotta Nordenflycht varnade i sin *Fruentimrets försvar emot J. J. Rousseau* (1761) för sysslöshetens följder. I skriften vände hon sig emot sammanblandningen mellan kroppens och själens egenskaper. Det var inte kvinnans ”kropp och blod” som gjorde att kvinnor hade sämre förstånd, utan det var den felaktiga uppfostran och bristen på en vettig sysselsättning som var grunden i kvinnors tillkortakommanden:

Naturen får då skuld och blod och hjärta del
i det, som blott har grund i fostringsättets fel.²⁸

Generellt var ogifta kvinnor oavsett ålder omyndiga. Enligt lagstiftningen skulle en förmyndare förvalta deras egendom och en giftoman skulle gifta bort dem. De hade dock rätt att själva testamentera bort egna sparade medel. De kunde också på egen hand sluta arbetsavtal och de förekom i rätten i egen person, i brottmål och mindre tvister, som käranden, svaranden och vittnen.²⁹

Ett par ogifta kvinnor ansökte i början av 1700-talet om myndighet hos Kungl. Maj:t. De erhöll förvaltningsrätt över sin egendom och kunde söka och svara i civilmål. Ogifta kvinnor kom under århundradet att alltmer kunna ansöka om och bli beviljade myndighet och fick därmed rätt att agera på egen hand med sin egendom.³⁰ Flera ogifta kvinnor fick således under 1700-talet möjligheter att tillskansa sig rättigheter som tidigare endast varit änkor förunnat, men myndigheten omfattade långtifrån alla områden. Myndigheten över egendomen skulle hypotetiskt också ha kunnat utsträckas till exempelvis ett politiskt medborgarskap. Farhågor över en sådan utveckling verkar ha förekommit; ogifta kvinnor nämndes uttryckligen som potentiella väljare i ett av förslagen i riksdagen när kvinnors rösträtt skulle avgöras: ”– Enkor, och de ogifte Fruentimer, som för myndige blifwit förklarade, och til Burskap äro berättigade ... få ej til ... Riksdagsmän Votera”.³¹

Äktenskap, ägande och arbete

Även om giftermålsfrekvensen sjönk något under 1700-talet och även om fler män och kvinnor förblev ogifta hela livet, gifte sig de flesta. De gifte sig till ett gemensamt hushåll, till kontakter och nätverk, till sexuell samlevnad och barnalstring. De gifte sig också till egendom.

Under 1600- och 1700-talet individualiseras äganderätten. Jordinnehavarens besittningsrätt förstärktes dels genom att möjligheten till klander från bördemän och outlösta arvingar inskränktes och dels genom att anspråken på rätt till jorden avgränsades till en betydligt mindre del av släkten än tidigare. När släktens anspråk på jorden begränsades blev följden att jorden lättare kunde säljas och förpantas. En jordmarknad med ökade priser på jord växte fram.³² Mannen var hustruns målsman och som sådan hade han förvaltningsrätt över hennes egendom. Individualiseringen av äganderätten innebar att hustruns egendom knöts närmare mannens förvaltning, bort från hustruns egen släkt.³³

Inom äktenskapslagstiftningen uppmärksammades dessa förhållanden. Problemet berörde inte enbart mannens och hustruns relationer i äktenskapet, utan de intressen som fordringsägarna och arvingarna hade ställdes mot hustruns rättsliga skydd. Under slutet av 1600-talet kom förordningar i syfte att i det längsta medverka till att hustruns fasta arvegods skulle sparas när skulder skulle regleras, men de var otydliga när det gällde om hustruns explicita samtycke skulle krävas för att ingångna skulder skulle betalas med hennes egendom.

I 1686 års lagkommission diskuterades denna problematik och flera ledamöter framförde fordringsägarnas och arvingarnas intressen som nog så viktiga i jämförelse med på hustruns. Vidare menade de att det låg en motsättning i att en hustru skulle kunna skriva juridiskt bindande avtal samtidigt som hon var under mannens målsmanskap. Mannens målsmanskap ifrågasattes inte utan togs för givet.

I den färdiga lagtexten infördes dock slutligen begränsningar av mannens möjligheter att belåna och handla med hustruns egendom. Hustruns frivilliga ja och samtycke krävdes enligt 1734 års lag för att mannens skuldförbindelser skulle anses vara giltiga. Ett annat sätt att skydda kvinnans egendom var genom äktenskapsförord, som stadfästes i och med 1734 års lag. Förorden ingicks före äktenskapet mellan mannen och änkan eller mellan mannen och giftomannen ”å mös vägnar” och genom dessa kunde kvinnans egendom förklaras enskild och därför få ett starkare skydd än om den ingick i giftorätten.³⁴

Problem kunde kanske uppstå sedan paret gift sig. I och med 1734 års

lag blev det möjligt att ställa den som av ”vanvett, slöseri, eller andra orsaker, ej kan vårda gods sitt” under förmyndare. Rättspraxis visar att gifta kvinnor därefter kunde använda denna bestämmelse för att skydda sin egendom. Domstolarna utsåg i dessa fall förmyndare till männen som skulle se till att de inte kunde slösa bort hustruns tillgångar.³⁵

Under 1700-talet förde staten en politik som syftade till att förhindra hemmansklyvningar. Detta fick konsekvenser både för döttrarna och för sönerna. Mest sannolikt var att systemen blivit utlöst och fått nöja sig med lösöre, ett lösöre som mest troligt växte under århundradet. Lösöret ingick i giftorätten, till skillnad från arvejorden. Mannen var därför friare i att använda sin hustrus lösa egendom än hennes arvejord.³⁶

Dessa förändringar i lagstiftning och rättspraxis ledde således till att hustrun å ena sidan knöts närmare sin make, bort från sin egen släkt, å andra sidan till att hustrun synliggjordes, som en individ med egna intressen att bevaka i äktenskapet. Det var i egenintresse hon kunde skriva på skuldförbindelser, ingå äktenskapsförord, eller försöka få domstolen att utse en annan förmyndare än maken över parets egendom. Huruvida dessa intressen också hade någon större betydelse för hustruns möjligheter att påverka mannens beslut i praktiken är ännu alltför lite utforskat. Förmodligen fanns det par som agerade i samförstånd, förmodligen förekom det konflikter mellan hustrur och deras män. Dessa konflikter verkar dock inte ha nått rätten i någon större utsträckning. Maria Ågrens resultat pekar mot att det var mycket ovanligt att hustrur protesterade mot mannens handlande med hennes egendom utan hennes medgivande. Detta kan ha flera förklaringar och Ågren lyfter fram maktrelationerna i äktenskapet som en viktig förklaring, där hustrun i alla andra fall förväntades att agera med sin man, inte emot honom.³⁷

Också när det gällde arbetet synliggjordes gifta kvinnor, åtminstone i städerna. Det togs visserligen för givet att hustrur arbetade i hushållet och deras insatser var nödvändiga för verksamheten i gårdarna, verkstäderna och handelsbodarna. Men i många familjer krävdes också att hustruns arbete sträcktes utanför hushållets domäner.

Detta nödvändiga arbete som gifta kvinnor utförde under sina handelsresor, på torgen och i bodarna kunde vara mer eller mindre auktoriserat. Ofta agerade kvinnor i ett ”rättstomt rum”, där verksamheten fick fortgå så länge den inte hotade privilegierade näringar. Hotade den dessa, kunde lokala bestämmelser stadgas som förbjöd kvinnornas arbete. Dessa förbud kunde dessutom vara selektiva, och användas för att skilja ut de kvinnor som var gifta med burskapsägande borgare ifrån andra kvinnor, gifta som ogifta, i syfte att enbart tillåta borgarkvinnor att fortsätta med

sin verksamhet.³⁸ Det verkar som att det ”rättstomma rummet” blev mindre i och med nya bestämmelser och under slutet av 1700-talet kom kunskörelser om hustrurs rättigheter att idka olika näringsfång. Dessa nya möjligheter till arbete infördes under en tid när skråväsendet fortfarande var starkt och var därför hårt reglerade och begränsade till vissa grupper.³⁹

Äktenskapet – ömsesidigt, hierarkiskt eller frivilligt kontrakt?

Det kan kanske tyckas vara ogörligt att separera den religiösa synen från den världsliga före sekulariseringen, men om man ser till äktenskapets juridiska och symboliska sida, kan man trots allt finna intressanta motsägelser och förändringar. Vid en jämförelse mellan den kyrkliga och den världsliga synen på äktenskapet och vilken betydelse denna hade för kvinnorna i praktiken, verkar det som att kyrkan var den mer kvinnovänliga under 1600-talet. Den ömsesidiga sidan av äktenskapet lyftes fram, när man framhöll kärleken och den fria viljan vid äktenskapets ingående som viktig, delvis i strid med den världsliga lagens betoning på att dottern giftes bort och att giftermålet till sin grund var en egendomsrelation mellan fadern och maken.⁴⁰ Kekke Stadins undersökning av likpredikningar och personalier visar även en intressant förändring under 1600-talet i uttolkningen av Hustavlans budskap. Ömsesidigheten och kärleken mellan makarna lyftes fram allt mer under århundradet, medan hustruns underdånighet tonades ned.⁴¹ I Kyrkolagen från 1686 är det särskilt märkbart hur parets gemensamma bästa och plikter understryks och hur den hierarkiska sidan av äktenskapet tonas ned. Under hänvisning till paret betraktades som ett ”kött”, hävdar lagen att makarna inte skall trätas och kivas. Att slå sin partner blir detsamma som att slå sig själv.⁴²

Vigselritualens olika steg är belysande för att det också i kyrkans budskap fanns två olika sidor av äktenskapet: den hierarkiska och den ömsesidiga. Enligt 1693 års kyrkohandbok och dess föregångare vigdes mannen och kvinnan till ett ”kött” och hustrun skulle vara mannen undergiven. Själva vigseln inleddes med allokutionen. Prästen gjorde där en förmaning om att äktenskapet var instiftat av Gud. Han lade stor vikt vid den hierarkiska relationen mellan makarna; under hänvisning till flera bibelställen framhävdes kvinnans underdånighet under mannen, med argument som att mannen var förnuftigare än kvinnan och att han skulle regera henne i gudsfruktan. Vigselritualen inbegrep dessutom fler olika steg, där makarnas frivilligt avgivna löften inför Gud och församlingen till att älska varandra var ett viktigt steg, ringceremonin ett annat.⁴³

Äktenskapets starka ställning vid 1600-talets slut hindrade således inte

att synen på äktenskapet var under förändring, snarare var kanske just betoningen på äktenskapets ömsesidighet viktig för att komma till rätta med problem som utomäktenskapliga sexuella relationer, och för att göra de gifta kvinnorna lojala mot den starka staten.⁴⁴ Vid 1600-talets slut hade äktenskapet också i världsligt hänseende börjat förändras i flera avseenden, och kontraktstanken, d.v.s. äktenskapet som ett ingånget kontrakt mellan individen kvinnan och individen mannen vann insteg. Fram till 1680 betonades den hierarkiska sidan av äktenskapet, hustrun uppmanades underordna sig sin man; mannens plikt var att inte behandla sin hustru så hårt, men också se till så att hon inte blev den som bestämde. Mannens och hustruns olika positioner och uppgifter i äktenskapet knöts till Naturen, till Guds ordning. Från 1680 förs nya tankar fram. Mannens makt över hustrun och hennes egendom hör inte till äktenskapets natur, utan till den civila lagen, som kan ändras. Tankar om mannen och kvinnan som själsliga jämlikar framfördes.⁴⁵ Visserligen ifrågasattes inte kvinnans underordning i äktenskapet, men den skulle vara frivillig. Denna förändrade syn fick också genomslag i 1734 års lag när samtycket, vigseln, blev obligatorisk.⁴⁶

Tidigare hade samlaget varit avgörande för att konstituera äktenskapet; först då blev mannen hustruns målsman. Endast om paret hade gemensamma barn utföll många av de ekonomiska rättigheter som giftermålet gav. När vigseln blev obligatorisk 1734, blev istället själva vigselceremonin den juridiskt bindande handlingen vid äktenskapets ingående. I förarbetena till lagen kan man se hur ledamöterna argumenterade. Med hänvisning till Guds ordning och nya seder frågade de sig varför det som vi har gemensamt med djuren – samlaget – var det som skulle få rättsverkningar, när det var ”hjärtelaget”, parets kärlek till varandra som istället borde vara avgörande.⁴⁷ Förändringen fick betydelse för individualiseringen av de blivande makarna. De skulle själva inbördes, inför Gud och offentligt inför församlingen, lova varandra att efterleva kontraktet.

I kontraktstanken finns också insprängd en idé om separata sfärer, separata världar, separata kön. Det som trots allt skulle hålla samman mannen och kvinnan i äktenskapet var den romantiska kärleken. Denna syn fick ett konkret uttryck i vigselformuläret i 1811 års kyrkohandbok. Mannen och kvinnan giftes nu till att vara ”ett” och hustrun skulle inte längre vara mannen ”undergiven”, utan ”tillgiven”.⁴⁸ Här är nu således såväl den tydliga hierarkin som ”kötter” borta ur ritualen och detta synes väl kunna betyda att den kyrkliga och världsliga äktenskapsuppfattningen gick i takt vid denna tid. Denna förändring av ritualen kan dessutom tolkas som ett uttryck för en omformulering av äktenskaps- och könsförståelsen.

Att en ny könsdiskurs var under uppsegling i Sverige framgår tydligt av Christine Bladhs undersökning av tidningar och tidskrifter 1770–1830. Många artiklar uppehöll sig vid äktenskapet, och mycket skrevs om kvinnligt och manligt, där kvinnan som moder började lyftas fram alltmer och där uppdelningen i kvinnligt och manligt sågs som naturlig. Bladh konstaterar att detta värnande om äktenskapet skedde i en samtid när alltfler förblev ogifta och när det individualistiska, frihetliga budskapet även nådde kvinnor: "In order to guarantee marriage as an institution at the same time as ideals of freedom grew, it became important to shape femininity as something opposite to masculinity."⁴⁹ Monika Edgren har funnit exempel inom befolknings- och fattigvårdspolitiken under 1700-talet på att moderskapet som samhällelig, ekonomisk resurs uppvärderades, vilket bland annat fick till följd att faderskapet blev mer otydligt.⁵⁰ Detta verkar dock inte ha haft något större genomslag inom det politiska fältet; någon motsvarighet till den amerikanska eller franska diskursen, där kvinnans moderskap så starkt knöts till hennes medborgarskap, verkar inte ha existerat i Sverige under 1700-talet andra hälft.

Förändringen av vigselformuläret från 1811 stötte dock på motstånd och under 1800-talet kom flera förslag på revideringar av formuläret. Under hänvisning till att texterna borde ligga närmare de bibliska uttrycken framfördes krav på att förstärka den hierarkiska sidan av äktenskapet. Kvinnan skulle vara "undergiven" mannen. Som sammanvilda skulle mannen och kvinnan vara "ett kött". Förändringsförslagen stötte dock på starkt motstånd, särskilt hos kvinnorörelsen. Uttrycket "ett kött" återinfördes likväl i 1893 års vigselformulär.⁵¹ Återinförandet visar vilken stark symbolisk betydelse "köttet" haft i konstruktioner av kön, av manligt och kvinnligt, även om tolkningen av symbolen troligen var annorlunda för de människor som gifte sig vid 1800-talets slut än för de människor som gift sig tvåhundra år tidigare.⁵²

Våld inom äktenskapet

Under 1700-talet förändrades talet om våld inom äktenskapet. Fortfarande förutsattes hierarkin inom äktenskapet i lagstiftningen, även om kvinnans skydd mot misshandel förstärktes något i och med 1734 års lag, men lagen förbjöd inte män att använda ett visst mått av våld mot sina hustrur. De medeltida landslagarna förutsatte att det var mannen som använde våld i korrigerande syfte. I kyrkolagen från 1686 förändrades beskrivningen till att bli ett könsneutralt problem med våld mellan makar. I 1734 års lag nämndes efter mannen också hustrun som potentiell misshandlare i

äktenskapet. I förarbetena till lagen ansågs det vara osannolikt att hustrur skulle använda våld mot sina män, men lagtexten kom trots det att även nämna hustrur.⁵³

Denna förändring avspeglas också i de olika uppfostringskrifter, skådespel, pamfletter och skillingtryck som behandlade förhållandet mellan makar. Den religiösa uppfostringslitteraturen från 1600-talet gick ut på att lära makarna hur de skulle bete sig mot varandra för att upprätthålla ett dygdigt äktenskap. Det ansågs vara ett misslyckande för mannen om han tvingades ta till grövre våld. Han skulle kunna klara av den sanktionerade auktoriteten i äktenskapet utan att behöva använda våld.⁵⁴

Under 1700-talet förändras fokus. Intresset försköts från den våldsamma äkta mannen till den ondsinta hustrun, som brukade våld mot sin äkta make. Profana och kommersiella visor, pamfletter och dramer gavs ut och uppfördes på detta tema i syfte att roa. Ett av motiven som kan skönjas är att männen inte längre vill gifta sig eftersom gifta kvinnor inte längre beter sig som de bör göra. Förändringen kan enligt Jonas Liliequist tolkas som del i en manlig motoffensiv mot de ökande kraven på kvinnors rättigheter. Dessa texter tycks inte ha motsvarats av någon verklig ökad kvinnlig våldsbenägenhet inom äktenskapet.⁵⁵

Man kan fråga sig om förändringen avspeglar reella maktförskjutningar inom äktenskapet eller omformuleringar av problematiken. Liliequist uppmärksammar den tystnadens strategi från lagstiftarnas sida som började omgärda män som misshandlade sina hustrur och som blev än tydligare under 1800-talet. Också en klassaspekt infördes; det ansågs vara inom de lägre klasserna som hustrumisshandel var problematisk.⁵⁶ Även om män fortsättningsvis slog sina hustrur och också kunde försvara sina handlingar med att hustrun inte fullgjort sina plikter eller varit tillräckligt underordnad, skedde förändringar. Vid sekelskiftet 1700 var inte hustrumisshandel skilsmässogrundande, men med den nya skilsmässolagstiftningen 1810 kunde våldsamt sinnelag ge anledning till skillnad. Denna förändring hade föregåtts av en lättnad i de kungliga dispenserna, när det särskilt under Gustav III funnits möjligheter till skilsmässa på grund av "osämja mellan makar".⁵⁷

Äktenskapet och änkans villkor

Änkornas livsvillkor skilde sig starkt mellan olika grupper, beroende förstås på sociala skillnader men också på äktenskapslagstiftningen, särskilt när det gällde ägande. I städerna ingick all egendom i det gemensamma boet och giftorätten, varav kvinnan hade rätt till hälften. På landsbygden

ingick inte arvejord i giftorätten och av den egendom som var gemensam, hade mannen 2/3 och hustrun 1/3 giftorätt. Dessa skillnader medförde att det fanns större möjligheter för änkor i städerna än på landsbygden att ha ekonomiska förutsättningar att själva förestå ett hushåll. Änkans ekonomiska villkor var också beroende av om mannen skuldsatt boet och på vilket sätt.⁵⁸ Änkans villkor var givetvis också beroende av en mängd andra faktorer som exempelvis hennes ålder, om hon hade krafter kvar, om hon hade små barn eller vuxna barn, om hon gifte om sig, om hon anställde någon gesäll.

Gemensamt för alla änkor var att de i princip förutsattes kunna agera självständigt: ”Änka råde sig själv och gods sitt” stadgas i 1734 års lag. Denna myndighet hade dock sina begränsningar: Änkor agerade för sig själva, men inte som representanter för andra. De utsågs inte till värderare eller bevittnare, de förekom inte som förtroendevalda. Under 1600-talet inskränktes änkornas myndighet över sina barn. Änkors plats i det offentliga rummet inskränktes också. Professionaliseringen av rätten ledde till att änkor började sända ombud, som var manliga, när de drev sina frågor. Detta ledde till att den offentliga arena som rätten var maskuliniserades. Något uttalat förbud mot änkors deltagande fanns dock inte.⁵⁹ Däremot förbjöds ju som vi sett änkor att rösta i vissa val under 1700-talet, med hänvisning till hennes kön.⁶⁰ Hon kunde inte längre anses företräda sin man eftersom han var avliden. Dessa förändringar medförde att hon mer kom att betraktas som en individ med kön – som kvinna – än som sin döde makes hustru. Denna förändrade syn fick också betydelse för änkors livsvillkor när deras rättigheter till stadsjord ifrågasattes. Inskränkningarna i äktenskapets rättsverkningar kunde också få till följd att änkor fick svårigheter att självständigt driva sin mans rörelse vidare.⁶¹ Under slutet av århundradet finns exempel från den expansiva linberedningsindustrin i Hälsingland på att målsmän utsågs för änkor.⁶²

Inom vissa yrkesgrupper blev änkans ställning kanske mer problematisk än inom andra. När änkan gifte om sig med en man som besatt de färdigheter hennes avlidne make haft, kallades detta för konservering. Den kunde se lite olika ut och därmed få olika betydelser. Inom hantverket var det inte alltför ovanligt att änkor gifte sig med gesäller som därmed kunde bli föreståndare för verkstaden.⁶³ Valet av make var säkerligen långtifrån fritt, men i jämförelse med konserveringen av prästänkor får väl konserveringen av hantverksänkorna ses som en mer privat affär. Prästänkor och deras försörjning var ett centralt problem för församlingarna. En lösning bland flera kunde vara att änkan gifte sig med den nye prästen, eller att en dotter gifte sig och änkan fick stanna kvar i gården. Efter 1700-

talets mitt kan man dock se en markant minskning i änkekonsveringen. En förklaring är att mer vikt lades vid prästens meriter än vid förmågan att försörja änkan. Förändringen vittnar också om en förändrad inställning till äktenskapet, där det fria valet av make blev allt viktigare och där det inte längre ansågs självklart att församlingen fortsättningsvis skulle ansvara för änkans försörjning – bara för att hon råkat vara gift med en präst. Änkor kunde komma i åtnjutande av nådår och extra nådår, men sedan fick de söka lösa sin försörjning på annat sätt. Änkehjälpen organiserades som ett slags fattigunderstöd men även kollektiva ”försäkringar” prövades under århundradet.⁶⁴

Äktenskapet och förståelsen av kön

Hur kan vi då sammanfatta dessa förändringar och förskjutningar i betydelsen av äktenskapet och hur kan förändringarna tolkas, i förståelsen av kön, av kvinnligt och manligt? Under 1700-talet kom kvinnor i allt mindre utsträckning att kopplas ihop med en enskild man (far, make eller död man). När ogifta kvinnor kunde ansöka om och bli förklarade myndiga, när mannens målsmanskap inskränktes över hustrun och när t.o.m. målsmän kunde utses för änkor, minskade civilståndets betydelse för kvinnors rättsliga ställning. Kvinnor kom därför, oberoende av civilstånd, att bli alltmer lika varandra, som kön. Förändringen gällde också för män. Män och kvinnor individualiserades i förhållande till äktenskapet. Kontraktstanken mellan makarna vann insteg. Äktenskapets rättsverkningar privatiserades. När den manlige individen, medborgaren framträdde, skedde det på bekostnad av äktenskapets innebörder som grund i samhället. Fallen i artikelns inledning är tydliga exempel på dessa förändringar, där männen tror att de ska kunna gifta sig till stadsjorden som hör ihop med burskapet och där änkor tror att de, så länge de inte avsagt sig burskapet, skall ha samma rättigheter till stadsjord och till rösträtt som sina avlidna män.

I dessa förändringar var förståelsen av kön central. Thomas Laqueur hävdar i sin bok om ”könen” uppkomst att man kan se hur själva förståelsen av kön, av manligt och kvinnligt, genomgår djupgående förändringar under 1700-talet. Med exempel från främst medicinsk vetenskap vill han påvisa hur enköns- eller ettköttmodellen, ”det enda könets värld” ersattes av tvåkönsmodellen under 1700-talet. Före upplysningen var förståelsen av ”gender”, det vi skulle kalla en kulturell kategori ”verklig” och det var enligt Laqueur omöjligt att tänka sig någon föreställd biologisk grund.

Även om han beskriver förändringen som fundamental och genomgri-

pande: "To be a man or woman was to hold a social rank, a place in society, to assume a cultural role, not to *be* organically one or the other of two incommensurable sexes. Sex before the seventeenth century, in other words, was still a sociological and not an ontological category"⁶⁵, tillstår han på andra håll i sin bok att båda modellerna existerade samtidigt. Flera invändningar har rests mot Laqueur; med empiriska exempel har man velat visa att förståelsen av kvinnligt och manligt som två arter existerade redan tidigt liksom att övergången till tvåkönssystemet inte var så genomgripande som Laqueur påstås framställa det.⁶⁶

Trots dessa invändningar menar jag att Laqueurs teori är intressant som tankemodell vid analysen och tolkningen av förändringar i könsrelationerna och könsdiskursen i Sverige under 1700-talet. Tidigare hade civilståndet haft en oerhört stark betydelse för kvinnan. Enligt Marias Sjöberg kunde kvinnan vara en mer eller mindre defekt man och minst defekt var änkan:

kvinnornas sociala könstillhörighet – genus [var] flytande ... Därför kunde kvinnorna i princip 'göra vad som helst' – bara det inte kullkastade maktordningen mellan kön – vilket heller inte kunde ske, så länge allt utfördes i relation till männen.⁶⁷

När kvinnor blev mer lika varandra, när de började definieras utifrån sitt kön och när män lösgjordes från kvinnor i äktenskapet, fick det betydelse för hur kön förstods. Tvåkönsmodellen vann insteg på bekostnad av enkönsmodellen.

Noter

- 1 Många städer innehade gemensam stadsjord som delades ut till borgarna efter skilda principer. När städerna började växa under 1700-talets andra hälft blev det brist på stadsjord vilket innebar att konflikterna hårdnade om vilka som skulle vara berättigade till jorden och hur mycket jord var och en skulle få bruka. Under bearbetning i författarens manuskript *Kvinnor och medborgarskap 1720–1890*.
- 2 RA. Landshövdingars skrivelser till Kungl. Maj:t Västerbotten, vol. 18, 20/12 1775.
- 3 RA. Landshövdingars skrivelser till Kungl. Maj:t Gävleborg, vol. 2, 10/6 1765.
- 4 RA. Landshövdingars skrivelser till Kungl. Maj:t Gävleborg, vol. 1, 2/5 1763.
- 5 Jfr slutdiskussionen i Åsa Karlsson Sjögren, *Kvinnors rätt i stormaktstidens Gävle*, Umeå 1998, s. 207 ff.
- 6 I Ann-Sofie Ohlanders och Ulla-Britt Strömbergs bok *Tusen svenska kvinnoår*, Stockholm 2002 (ny upplaga), s. 113 ff., förs försämringsten fram: "Mycket tyder på att

- det faktiskt skedde en gradvis försämring av kvinnors ställning med början under 1600-talet och fram till omkring mitten av 1800-talet” (citatet är hämtat från s 113).
- 7 Åsa Karlsson Sjögren, ”Historia, kvinnohistoria, genushistoria”, i Britt-Marie Thurén (red.), *Genusvägar – en antologi om genusforskning*, Stockholm 2002, s. 123 f.
 - 8 Thomas Laqueur, *Making sex: body and gender from the Greeks to Freud*, Cambridge, Massachusetts & London, England 1992.
 - 9 Karlsson Sjögren 1998, s. 43 ff.
 - 10 Sten Carlsson, *Ståndssambälle och ståndspersoner 1700–1865*, Lund 1973, s. 50 ff.
 - 11 Se t.ex. Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden*, Stockholm 2000, s. 328 ff. och Martin Melkersson, *Staten, ordningen och friheten. En studie av den styrande elitens syn på statens roll mellan stormaktstiden och 1800-talet*, Uppsala 1997.
 - 12 Lyndal Roper, *The Holy Household: Women and Morals in Reformation Augsburg*, Oxford 1991, s. 7 ff.
 - 13 Marko Lambert, *Dannemännen i stadens råd. Rådman skretsen i nordiska köpstäder under senmedeltiden*, Stockholm 2001, s. 92 ff.
 - 14 Karlsson Sjögren 1998, s. 45.
 - 15 Se t.ex. SOU 1923:6: *Utredning angående vissa spörsmål rörande städernas domstolsväsende*; Nils Herlitz, Ann-Marie Fällström & Ilkka Mäntylä, ”Stadsadministrationen i Sverige-Finland under frihetstiden”, i Birgitta Ericsson (red.), *Stadsadministration i Norden på 1700-talet*, Oslo 1982, s. 197 ff.
 - 16 *Ordning och Skrå för hantwärcare i Sverige och Finland, 27 junii 1720*, Art. V.5.
 - 17 Karlsson Sjögren 1998, s 50, 1734 års lag Handelsbalken 3:1.
 - 18 *Resolution öfver Städernas Beswärs-puncter ingifne Wid Riksdagen 1723, 16 oktober 1723; Den 23 augusti. Förordning, angående RiksdagsFullmächtigesWalen i Städerna 1731; Den 12. Oct. Förordning, angående Bårgmästare-Rådman och Secreterare-Wal i Städerna 1743*. En undersökning av de vallängder som bevarats i stadsarkiven (bevarade i de olika landsarkiven) samt i landshövdingars skrivelser till Kunglig Maj:t (bevarade i Riksarkivet) visar att änkor deltog i de flesta städer, självständigt eller genom ombud. Under bearbetning i författarens manuskript *Kvinnor och medborgarskap 1720–1890*.
 - 19 1758. ”Den 19 Januarii. Kongl. Maj:ts Förordning, angående huruwida frånwarande Borgare samt Borgare Enkor måge, wid Borgmästare och Rådmanswal, röster aflämnas.
 - 20 *Utdrag af Borgare-Ståndets Protocoll, hållit wid Riksdagen i Stockholm den 16 Januarii 1770*, 48 §.
 - 21 *Utdrag af Borgare-Ståndets Protocoll, hållit wid Riksdagen i Stockholm den 16 Januarii 1770*.
 - 22 *Borgare-Ståndets Protocollutdrag med project til en ny Förordning angående Riksdagsmans Wal i Städerna, Stockholm 1772*, 4 §. Denna bestämmelse blev aldrig någon regelrätt förordning och det tycks inte heller ha varit nödvändigt, eftersom det härefter med några få undantag saknas röstlängder där kvinnor deltog i riksdagsmannaval.
 - 23 RA. Landshövdingars skrivelser till Kungl. Maj:t Västernorrland, volym 34, 19/6 1771.

- 24 Sten Carlsson, *Frökvar, mamseller, jungfrur och pigor. Ogifta kvinnor i det svenska ståndssambället*, Uppsala 1977; Christer Winberg, *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturuomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*, Göteborg 1975.
- 25 Carlsson 1977; Winberg 1975.
- 26 Carlsson 1977; Marie Lindstedt Cronberg, *Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880*, Lund 1997, Jan Sundin, *För Gud, staten och folket. Brott och rättskipning i Sverige 1600–1840*, Lund 1992.
- 27 Karlsson Sjögren 1998, s. 96 f. Denna bestämmelse har Monika Edgren lyft fram som ett led i befolkningspolitiken, där kvinnan fick en uppgift i staten som moder, se Monika Edgren, *Från rike till nation. Arbetskraftspolitik, befolkningspolitik och nationell gemenskapsförmering i Sverige under 1700-talet*, Lund 2001. Man skulle också kunna tolka denna bestämmelse som att när kontrollen över arbetskraften ökade – bl.a. med angiverisystem – blev tjänstehjonslagstiftningen mer verksam, och man såg det orimliga i att tvinga in nyförlösta kvinnor i tvångsarbete. Så länge de kunde försörja sig utgjorde de inte något hot mot den allmänna arbetsmoralen.
- 28 Gunnar Qvist, *Kvinnofrågan i Sverige 1809–1846. Studier rörande kvinnans näringsfrihet inom de borgerliga yrkena*, Göteborg 1960, s. 55 ff, citatet s. 56. Temat om bildningens och arbetets betydelse hade också stor betydelse för 1800-talets kvinnorörelse; se exempelvis Ulla Manns, *Den samma frigörelsen. Fredrika–Bremer-förbundet 1884–1921*, Stockholm 1997 och Inger Hammar, *Emancipation och religion. Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900*, Stockholm 1999.
- 29 Karlsson Sjögren 1998, s. 88 ff.
- 30 Gerhard Hafström, *Den svenska familjerättens historia*, Lund 1979 (sjunde upplagan), s. 104 f.
- 31 *Utdrag af Borgare-Ståndets Protocoll, hållit wid Riksdagen i Stockholm den 16 Januarii 1770*.
- 32 Christer Winberg, *Grenverket. Studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier*, Stockholm 1985; Maria Ågren, "A Partnership between unequals. The changing Meaning of Marriage in 18th Century Sweden", under utgivning i *The Social and Cultural Meanings of Marriage. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2003.
- 33 Marja Taussi Sjöberg, *Rätten och kvinnorna. Från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talen*, Stockholm 1996.
- 34 Karlsson Sjögren 1998; 1734 års lag, Giftemålsbalken 8.1; Gerhard Hafström, *Den svenska familjerättens historia*, Lund 1772, s. 74.
- 35 Karlsson Sjögren 1998, s. 146 f.
- 36 Ewa Zernell-Durhán, *Arvet och hemmanet. Generationsstrategier i det norrländska bondesambället 1750–1895*, opublicerad lic-avhandling, Umeå 1990. Sofia Holmlund har visat hur man under 1800-talets första hälft genom s.k. införsel kunde omvandla hustruns ärvda pengar till en del av mannens fasta egendom. Genom att köpa in sig i mannens egendom kunde hustrun därmed behålla anspråket på sin del när hon blev änka och detta förfarande kunde alltså vara ett sätt att komma runt rådande lagstift-

- ning; Sofia Holmlund, "Arv och giftermål på den uppländska landsbygden ca 1800–1930", opublicerat paper framlagt vid sessionen Genus och egendom i ett långtidsperspektiv, vid svenska historikermötet i Örebro 20/4 2002, s 9. Möjligen kan vi här se en strategi där parets (och i detta fall kvinnans) intressen går före släktingarnas (och barnens). Huruvida denna företeelse förekom och i vilken omfattning i så fall under 1700-talet är oklart och skulle behöva undersökas närmare.
- 37 Ågren 2003.
- 38 Solveig Fagerlund, *Handel och Vandel. Vardagslivets sociala struktur ur ett kvinnoperspektiv. Helsingborg ca 1680–1709*, Lund 2002, s. 74 ff.
- 39 Qvist 1960, s. 46 f.
- 40 Malin Lennartsson, *I säng och säte. Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland*, Lund 1999.
- 41 Kekke Stadin, "Hade de svenska kvinnorna en stormaktstid? Stormaktstidens svenska stat och konstruktionen av genus", *Scandia* 1997:2, s. 215 ff.
- 42 Karlsson Sjögren 1998.
- 43 Edvard Rodhe, *Svenskt gudstjänstliv. Historisk belysning av den svenska kyrkohandboken*, Uppsala 1923, s. 373 ff.
- 44 Jfr diskussionen i Stadin 1997.
- 45 Idén om att själen saknar kön har betydligt äldre rötter och användes till exempel som argument i debatten om kvinnliga härskare under renässansen. Också i Sverige finns exempel från 1600-talet på att argumentet användes, såväl före Kristina som under hennes regeringstid. Bo Lindberg "'Anden saknar kön'. Ett argument för jämlikhet mellan könen", *Lychmos* 1997.
- 46 Ruth Nilsson, *Kvinnosyn i Sverige: Från drottning Kristina till Anna Maria Lenngren*, Lund 1973, s. 78, 122 ff.
- 47 Karlsson Sjögren 1998, s. 52 f.
- 48 Rodhe 1923.
- 49 Christine Bladh, "Gendered by Nature, or...? The Debate on Female and Male Qualities in the Stockholm Newspapers, 1770–1830", i Arne Jarrick (ed.), *Only Human: Studies in the History of Conceptions of Man*, Stockholm 2000, citatet s. 216.
- 50 Edgren 2001, s. 98 ff.
- 51 Rodhe 1923, s. 382.
- 52 Manns 1997, s. 92 ff., Hammar 1999, s. 173 ff. Motståndet mot att återinföra "kött" i formuläret hängde samman med tanken om kamrättskapet och mot att samlaget skulle vara konstituerande för ett gott äktenskap. Detta bör ses i ljuset av den debatt som rasat. Den stod delvis mellan de s.k. naturalisterna som propagerade för en friare sexualitet å ena sidan och de konservativa å den andra, vilka eftersträvade att sexualitet och reproduktion skulle hållas inom äktenskapet. I debatten fanns ytterligare dimensioner. Den tidiga kvinnorörelsen hamnade mellan dessa två radikala och konservativa grupperingar, och försökte föra in ett tolkningsperspektiv där de ville koppla sexualiteten och reproduktionen till att relationen mellan kvinnan och mannen skulle vara jämlik i äktenskapet.
- 53 Karlsson Sjögren 1998, s. 158; Jonas Liliequist, "Mannens våld och välde inom äkten-

- skapet: En studie av kulturella stereotyper från reformationstiden till 1800-talets början”, i Inger Lövkrona (red.), *Mord, misshandel och sexuella övergrepp. Historiska och kulturella perspektiv på kön och våld*, Lund 2001, s. 107.
- 54 Liliequist 2001, s. 91 ff.
- 55 Ibid, s. 103 ff.
- 56 Ibid, s. 108 ff.
- 57 Denna lagförändring gjorde det dock inte lätt att få igenom skilsmässa. Ett flertal hinder i form av bl.a. varningsgrader försvårade och förlängde processen. Under de första årtiondena efter 1811 blev det till och med svårare att få skilsmässa ifall maken var våldsäm än tidigare, eftersom man så rigoröst följde alla fördröjande steg. Det hade varit enklare att ta ut skilsmässa under 1700-talets slut, särskilt under Gustav III, och då under rubriceringen ”osämja mellan makar”, som förstås innehöll också andra missförhållanden än hustrumisshandel. Se Ivar Nylander, *Studier rörande den svenska äktenskapsrättens historia*, Stockholm 1961, s. 78 ff.
- 58 Karlsson Sjögren 1998, s. 70 ff.
- 59 Ibid, s. 109 ff.
- 60 Motsvarande förändringar skedde inte inom prästvalslagstiftningen, varken i städer eller på landsbygden. Rösträtten var starkt knuten till ägande och ägandet var betydligt mer maskulint på landsbygden än i städerna. Därför var det antagligen inte heller nödvändigt att diskutera eller försöka hindra de fåtal änkor i landsbygdsförsamlingarna som ägde och disponerade jord att använda sin röst. Prästens makt i lokalsamhället verkar ha varit starkare på landsbygden än i städerna och detta kan möjligen vara en förklaring till varför änkor tilläts behålla rösträtten i städerna. Jfr Peter Lindström, *Prästval och politisk kultur 1650–1800* (under utgivning, Umeå 2003).
- 61 Martin Wottle, *Det lilla ägandet. Korporativ formering och sociala relationer inom Stockholms minuthandel 1720–1810*, Stockholm 2000.
- 62 Rosemarie Fiebranz, *Jord, linne eller träkol? Genusordning och hushållsstrategier, Bjuråker 1750–1850*, Uppsala 2002, s. 239 ff.
- 63 Lars Edgren, *Lärling – gesäll – mästare: Hantverk och hantverkare i Malmö 1750–1847*, Lund 1987.
- 64 Solveig Widén, *Änkeomsorg i ståndssambället. Försörjnings- och understödsformer för prästänkor i Åbo stift 1723–1807*, Åbo 1988; Ragnar Norrman, *Konserverade änkor och kvinnor på undantag. Prästänkors villkor i Uppsala stift 1720–1920 – från änkehjälp till familjepension*, Stockholm 1993.
- 65 Thomas Laqueur 1992, citatet s. 8.
- 66 Arne Jarrick, *Kärlekens makt och tårar – en evig historia*, Stockholm 1997.
- 67 Maria Sjöberg, ”Hade jorden ett kön? Något om genuskonstruktionen i det tidigmoderna Sverige”, *Historisk tidskrift*, 1996:3, s. 382 f.